

Кэлэр кэскиллээх кэриэни толоруобун!

Күндүтүк саныр са-хам дьоно, чабылхай Максиммыт «Кымыска төннүбүм» дигэн 1927 с. ыгырымын М. К. Аммосов 100 сааһын юбилейгар олоххо киллэрбиз. Өссө 70 сыл анараа өртүгөр нуучча улуу ученайа И. Мечников нуучча водката саха кымыһын кыйадына, саха дьоно кымыһы, тары, суораты сизбэт буоллахтарына, водканы бата истэхтэринэ, өлөн-сүтөн, организмнара мөлтөөн, ыарыһах буолан, норуот аатыттан ааһыахтарын, сир үрдүттэн сүтүөхтэрин сэрэһин, билигин биһиги балаһыанньабытын өтө көрбүттэрэ, улахан үлэни ыппыттар.

Кымыс түгү былыргыттан көс саха дьонун уһун үлэ-лээбит, араас ыарыһтан быһаарыт, саха уһун үлэ-лээх, тулуурдаах, күүстээх, эт-хаан өртүнүн чыгын-чөбүк буоларын дакаастаабыттар. Саха оҕото кыра эрдэбиттэн кымыһы испэккэ сэллик ыарыһыгар, очоҕос-куртах, тымыр-тына, бүөр ыарыһыгар, ылларбытын, кымыс ити ыарыһылартан эмтигин, киһи организмтэ-

тан дьааты, шлагы таһаарарын, киһи организмгэр туһалаах веществалары элбэтэрин, түргэнник киһи этигэр-хааныгар иһэрин итэбэтэн, кымыһы ыал барыта иһэн, сэллик ыарыһыттан быһааналларын ситиспиттэр.

Оччотообу чанчарык олохтон, үгүс ыарыһтан кымыс көмөтүнүн дьон тыһынаах, доруобай хвалтарын итэбэллээт. Саха сирин олохтоохторо, эдэр ычат дьоммут бие кымыһын дэлэтин. Биһини ыан, ынах үтүгүр былаан хас баҕарар кыраа-дыстаах гына көйөөрөн иһин. Ити эмп, өдбөт-сүппэт, доруобай буолуоххут. Араас арыгы саха аһа буолбатах, арыгыны бата иһэри ууратан, кымыһы дэлэччи иһэн, сүтүбүт дьолугутун булу-нуг. Кымыс радиациятан быһыһа, сэллик ыарыһа кымыһы испэт буоламмыт дэлэһин эрэр.

М. К. Аммосов кэриэһин толоруу быһыһынан улуус аайы бие кымыһын огоруо-бун, бар-дьоммутун араас ыарыһтан быһыһабын. Чабылхай Максиммыт үтүө аатын тириэрт, киһи идея-тын олоххо киллэрбит, олонхо дойдутун олохтоох-

торун дьолугар оҕорор, үлэ-лиир бастагы Президенттигэр М. Е. Николаевка бар-ба баһыһа буоллун. Бар-дьонун эһинэх таптата, үтүө санаата көмүскэл буоллун, охтоохтон охтума, сааһаах-тан самыһа, этингэ сыл-дьан, үһүнүк үлэлээн, кыаммаккар -кырдыаҥаскар көмүскэллэһи иһин махтал.

Саха сирин баайын-дуолун муспун, көмүскэбэти оһон-нор хоруол курдук, эмээх-син королева курдук сыл-дьарын хаачыһыан эрэһин, пенсия баар буолан, кыр-дыаҥастар ытыс үөһэ сыл-дьаллар. Эңсэли Эбэ хотун улуу уола М. К. Аммосов саха норуота ахсаан өртү-нүн эбиллэригэр саамай улахан баҕа-санаата этэ. Киһи чизингэр Саха сирин олохтоохторо түөрт оботтон үөһэ оһону төрөтөр ийэ-лэргэ оҕо пособиетин эбэн, ийэбэ төрүүрүн туһугар пен-сия курдук хамнас төлүө-бун.

Оччоҕо дьахталлар төрүө этилэр. Оччоҕо чабылхай Максиммыт кэриэһин толо-руо этитбит. Тыһынааҕар биһир хайҕалы истибэккэ, са-ха дьонно эйбэс тылы эпэк-кэ хаарыан киһибитин бы-лаҕайга былдьаппыт амы-

рыын албасныт хатыламма-тар ханык. Кистэл буолба-тах үгүс үтүө дьоммутун—И. Е. Винокуровы, Аржа-кову, Степан Васильевы о. д. а. өлүү суолугар үктэти-гэ, оччотообу ойоронуттан тугу да огорбокко сылдьан, туолката суогу туойан, акаарыны айдааран, кэдэр-гини, кэскилэ суогу көп-сээн, итэбэһи ирдээн, туох баар буолунай буруйу бу-лан, туох баалларын түүнүк-тээх түрмэбэ утарга көмө буолаллара. Улуу дьыаланы огорбут, ологу туһут үтүө дьоммутун тыһынаахтары-гар таба көрөн, эйбэс тылы эпэтэхпит хомолтолоох, ку-

рас, ыарахан.

Биһиэхэ билигин да үтүө өйдөөх, тутар-айар дьоммут элбэхтэр. Киһилэргэ эйбэс тыл этиллибэт, үксүн куһа-баннарын оруу сатыырбыт буортулаах, үлэлиир дьонго мэхэй, үтүө дьоммут дьолун-сөргүтүн тоҕобут, доруобу-йатын айгыратабыт. Эйбэс тылы этэ үөрэниэһин, бары-быт туһугар үлэлиир дьом-мутун харыстыабын, бары өртүнүн көмө буолуобун.

Саха дьонно Аан дойду аренатыгар тахсытыһаар барба баһыһа, улуу Рос-сия, Саха сирин барба баа-һыттан барбара байан, су-түка былаах хаптаһын ул-

луһаһын устубутун билинэн. Саха сиригэр эйбэс сыһа-ны олохтоон, көңүлү көңүл-лээбиттэрэ бас-көс дьоммут улуу ситиһиллэрэ. Улуу ту-туулары ыппыттар, тыа сиригэр тутуу бөҕө барбы-та, газ кирибэтэ—бу улуу ситиһин. Хаһан да көрбө-төх аспыт-таһаспыт.

Эдэр дьон бие кымыһын иһэ-иһэ харыгытын ыппы-һынан баран үлэлээн, бар-бара байын. Улуу убайгыт М. К. Аммосов сырдык кэ-риэһин толорун.

М. КИРИЛЛИНА,
Бөтүн нэһилиэтин кырдыа-бастарын комитетын чилиэнэ.



Максимны эттэххэ, дынгнээх кымыска төннүбүм

Сахалар былыр бастаан Лена өрүс сүһүнүн булуохтарын быдан инниттэн сылгы интининэн дьарыктаммат буолан-нар кымыһы огорууну бэрт өрдөөбүттэн биллэр эбит.

Ол да иһин Лена өрүс сүһүнүгэр бас-таан кэлээт да Омоҕой баай. Элэй боо-тур «кулун ыһаабын» испыттар, бар дьоннорун уохтаах кымыһынан күндү-лээбиттэр. Онтон ыла кымыстаах ыһах-тары ыһыы Туһаадаба эрэ буолбакка, Эркээни уонна Эңсэли хочолоругар эмиз оһуохай-үһкүү, илин-атах оһоннуу-та добуһуоллаах, ыраактан-чугастан эл-бэх ыалдыттаах ытыллар буолуоталаа-быттар.

Нууччалар кэлэн Эңсэли хочотун Лена уҕа кытылыгар «Кулун тутар» дигэн сиргэ бастаан Ленскэй острогу ту-туохтарыгар дьыла сахалар ыһахтарга, уол-кыс холбоһор улахан урууларыгар арыллыах уохтаах кымыһынан мааныла-баллара, киһи өйүн үлү сымнар, доруо-булатын айгыратар «арыгы» дигэн аһы билбэт этилэр.

XIX үйбэ да Нам улуһун олохтоох-торо сии эмиз уруккулларын курдук, сыл-гыны көлө оҕостор уонна идэһэ гынар буоланнар хото интэллэр. Былыр бы-лыргыттан сахалар сылгыны ыткыттыл-лара, таһара оҕостоллоро. Оңооһор улахан баайдар сиртэн сиргэ көстөхтө-рүнэ, ат баайар сиргэлэрин илбэ барал-лара үһү. Киһилэр төһө да элбэх ынах сүөһүлээхтэрин иһин, биһир-икки үөр сыл-гыга суох буоллахтарына, бэйэлэрин «дыадагыларынан» аабыналлара. (В. Л. Серошевский «Якуты» дигэн кинигэтин 260-263 стр.)

Киһилэр сайын аайы окко кириэх ин-тинэ «кулун ыһааба» дигэн ааттаан ыһаах ыһаллара. Оңо эрдэттэн күрүө-хаһаа, дала тутан, үөрдэрттэн үүттээх биһлэри сүүмэрдээн ыһалара, аналлаах иһит-хомуос тэриннэ—«симири» дигэн ти-риниһкэ кымыс көөннөрөөлөрө. Бы-лыргы нуучча үөрэхтээхтэрэ Георге дигэн киһи өссө 1770 сыллаахха уонна Штан-ге дигэн омук киһитэ 1890 сылларга кы-мыс састаабын үөрэтэн, аналдаан кө-рөн баран быһаарыһаларынан дынгнээх бие үүтүнэн оҕоһулуубут кымыс састаа-быгар 5,1% саахар, 0,4% туус, 2,3% белок, 1,9% сыз, 89,5% уу, 0,8% лактопротейн уонна хас 5-тин литр кы-мыска 92 грамм испири бар эбит дигэн быһаарбыттар. Ол иһин сайын куйааска элбэх кымыһы испит киһи итирэр эбит. (Эмиз ити кинигэ 310-313 стр.)

Дэ ол иһин кымыс састаабыгар киһи доруобуйатыгар туһалаах элбэх эттик-тэр, минераллар баар буоланнар эмп быһыһынан ордук сэллэһи утары охсу-һарга дуут туһаныллар эбит.

Бу улахан туһалаах утары былыр са-халар сылы быһа буолбакка, сайын эрэ биһирдэ эмэ ыһахтан-ыһаахха эрэ оҕос-тон иһэллэр эбит.

Кэлин нууччалар кэлэн, арыгыны дэ-лэтнэхтэрттэн ыла сахалар кымыһы соччо оҕостубат буолан испыттар. Оңо арыгы дьаатыгар, араас ыарыһа ыла-ран, онто да суох ыарахан олохтоох ор-дук саха дьадаһыта эстэр оуолга баран

испитэ.

Октябрьскай революция кыйаан. Саха сиригэр Советскай былаас олохтоому-тун кэинэ, 1929 с. муус устар 24 к. «Ав-тономная Якутия» дигэн хаһыакка М. К. Аммосов «Кымыска төннүбүм» дигэн ыс-татыйата тахсытыта. Оччотообу кэмгэ киһи үйэтин уһатыы боппуруоһун иһэн-төһөн үөрөспүт биллиилээх ученай И. Мечников үөрбөр олобуран уһун үйэ-лээх буолуу көөннөрүлүбүт үрүн аска (үүккэ, тарга, суоракка уо. д. а.), ордук дынгнээх бие кымыһыгар сытар эбит дигэн быһаарбыт.

М. К. Аммосов «С помощью русских рабочих и крестьян» дигэн 1987 с. тах-сыбыт кинигэтин 195 стр. суруйарынан кымыс аңардаас сэллэһи эрэ эмтээһингэ буолбакка, киһи малокровияны, хрони-ческай бронхиты (архабы), плеврити (уу үөскээһини), куртах, оһоҕос, ас буһарар ис органигарга веществолар атаһаһыларын түргэтэтэр кыахтаах эбит. Ордук араас элбэх, бактериялаах оуон оһоҕос киһи доруобуйатыгар быһаа-рар оруоллаах, ону урбастааһынга кы-мыс ураты улахан суолталааһын туһу-нан суруйар. Оңо кымыһы огорууга төннүөххэ наада, ордук саха омука күүскэ тарратар наадатын туһунан ки-чэйэн бэлэтээбит.

М. К. Аммосов бие кымыһын аңардаас эмп быһыһынан диспансердарга, сана-торийдарга эрэ туһамакка, киһини нэ-һилиэннээх кинигэ тарҕанар гына оҕо-рор наадатын ыйыта. Нэһилиэннээх бие кымыһын ыһахтан-ыһаахха эрэ огорууну итэһиннэн аахпыта.

Кырдык 1928-1940 сс. Саха сирин киһи оройуоннарыгар колхозтарга анал күрүө-хаһаа туттан, саас аайы биһи ту-тан ыаһын, кымыһы огоруу балачка кинигэ барар буолбута. Өскө биһи биһэттэн күнгэ былыр 4-7 кг үүтү ыһа буоллахтарына, мйга 120-210 кг үүтү ыһааха сеп. Оччоҕо ити үөһэ бэрлэ-бит ученайдар этилэринэн 89,5% уу буолуохтаах эбит буолларына биһир бие ыйдаагы үүттүтэн барылаан аахтаха 13400 кг-тан 23400 кг кымыһы огоруо-хха сеп. Оҕоҕо 10 биһи тутан ыан кы-мыстаахха 134 тоннадан 234 тоннада дигэр бие кымыһын огоруохха сеп эбит. Киһилэр очо уһунуу биһи тутан ыа-бат этилэр, 10-15 хонукка эрэ тутан ыы-лара. Ол үрдүнэн кымыстааһын туһата биллэн сэллик, оһоҕос, куртах ыарыһа аһыһаан саха дьонун доруобуйата кө-нүүтүгэр сабылаллаан испит.

Аҕа дойдуну немецкэй фашизмтан кө-мүскүүр сирги сылларыгар Нам оройу-нугар сылгы уопсай ахсаана 37,3%, о. и. биһэ 34,6% аһыһабыта. Колхозтарга үлэһит илин лаппа аһыһаан, биһи ыһа кыахтаах сылгыһыт да суох буолбута. Ол эрэри 1945 сыллаах Кыһыны ыһа-бар хорох колхозтар бие туттаран ыан кымыстаппыттарын туһунан Үөдэй, Ха-мабаста нэһилиэктэрин кырдыаҥастарыт-тан истэр этим.

Колхозтар бөдөҥсүүллэринэн, совхоз-тар тэриллэллэринэн үлүһүйүү кэмнэри-гэр 1950-1965 сс. биһи тутан, күрүө-ха-һаа тэринэн, ыан кымыстааһын умнул-

ла быһыһытыта. Ордук 1960-65 сс. от-деленнеларынан, биригээдэлэринэн оҕо-һулар ыһахтарга, сылгыны кытта ыһахтаспакка, чэпчэкилин ферматтан бөлөм ынах үүтүнэн «кымыс», а. э. бү-лүүлэрдэн «бырпах» оҕостор буолбут-тара.

«Мин «бырпах» дигэн астарын—кы-мыстарын бастаан 1961-62 сс. Бүлүү, Үөһэ Бүлүү, Ньурба, Сунтаар оройуо-нарыгар командировкага сылдьан ам-сайбытым. Ол син биһир киһи оройуо-нарга оҕоһулар суорат кэриэтэ, атына дигэн сааһарга эбэтэр сгущеннай үүккэ көөннөрүлүбүт уонна убатыллыбыт эбит этэ. Иһэргэ син куһаҕана суох, ол ыһан баран быраастар этэлэринэн ки-һи организматыгар тийиһи эмтиир свой-ствотунан бие кымыһыгар тийбэт диил-лэр. Баҕар онук буолуо.

Кымыс ордук былыр от-мас үлэһиттэ-рэ сылаа таһаарынар, сөрүүкэтэр, сениэ киллэрэр сөбүлүүр утахтарга буолара. Хойукка дигэр оһонноттор окко сыл-дьан сөрүүн сиргэ туос тууһастарга уура сылдьан иһэллэр этэ. Биһиги эдэр сыл-дьан куйааска бэрлэһиннээн иһэр эти-бит. Оңо кырдык кымыс барахсан ки-һи этин сааһынан дырылаан кириэн, ис органигын сөрүүкэтэн, аһатан, дезинфек-циялаан аһарга дьылы, киһи сэрэгхс-иһи, сыһыаммыт курдук буолара.

Биһиги улууспутугар мин билэрбинэн, дынгнээх бие үүттүтэн оҕоһулуубут кы-мыһы маассабайлык оҕорбот буолтара ыраатта. Арай улахан юбилейнай ыһах-тарга кэлэр ыалдыттарга эрэ анаан аһыһабы оҕорор этилэр, оңо онно чү-гас сылдьар дьон эрэ амсайаллара. Эл-бэх кэпсэтиннэн, оройуон салалтатын ту-руорсуутунан расчот бөҕө оҕоһулан, Таастаах биригээдэтин базатыгар сылгы интининэн дьарыктанар совхоз 1988 с. тэриллэбит. Бастагы былаан быһыһы-нан бу совхоз (Таастаах уонна Салбаг биригээдэлэр холбоһон) сүһүнүнэн эт оҕоһуутунан дьарыктаныахтаах этилэр. Оңу таһынан күрүө-хаһаа туттан, база тэринэн бие ыан, кымыс оҕоһуутунан дьарыктанар баҕа баара. Бастаан син салалта сүүмэрдэнэн, былааннан үлэ барыах курдук этэ. 1990 сыл бүтү-үгэр ынах сүөһүтэ 999 төбө, о. и. ынаба 282, сылгыта барыта 1523 төбө, о. и. биһэ 720 төбө бэрлэбит.

Оңу баара рынокка ыспары туттаран, салалтатын ыспыта кытыбакка, сов-хоз ыһаһан хаалла Салбаг туста бар-да Таастаах туста нэһилиэктээх кыра КР буолан хаалла. 1996 с. тохсунуу 1 к. турутууна Таастаахха барыта 203 эрэ ынах сүөһү, 197 сылгы, о. и. нэһилиэк салалтатыгар 47 сылгы, оңо 40 биһ-лээх эрэ хаалла.

Улууе салалтата билигин бу нэһилиэк дьылытын уонна дынгнээх сылгы инти-тинэн, кымыс оҕоһуутунан дьарыкта-нытын туһунан боппуруоһу быһаарыан наада. Билигин да хойут буолбатах, ин-никигэ суоттаныахха наада.

Кымыс оҕорор сорукаах сылгы фер-матын Салбагга тэрийэр эмиз кыал-лыан сеп. Кымыһы огоруу технология-тын, харайытын, атыһаһынын тод-

куйдаан быһаарыахха наада.

Мэнэ-Хаҕалас сылгыһыта, Государст-веннай бириэмийэ лауреата Георгий Ни-колаевич Романов 1996 с. кулун тутар 6 к. «Саха сирэ» хаһыакка суруйбутун курдук, бытыылкалаах кымыһы «Роса-ны» кытары сырыһынарыахха наада дигэн этинтэ септөөх.

Билигин саха киһитин генофондатын тупсарынан сибээстэн арыгыны утары хайдаа охсуһуоһа сөбүн туһунан рес-публика да, улуус да хаһыаттарыгар эл-бэх этиилэр, сүбэлэр бэчээттэнэллэр, анал тэрилтэ дьарыктанар да миһэтити-тэн сыдырыһат, арыгы араһа хас мун-дук, ларек, маһаһын аайы кыры-кы-рытынан аһыһылан турар, буруйу оҕо-рууну күөртээччи киһи аҕай буолла.

Мин Григорий Кокорев 1996 с. тохсун-уу 23 к. «Эңсэли» хаһыакка «Арыгыт-тан арахсарга абыраллаах ас» дигэн тах-сыбыт ыстатыйатын кытары бүүс-бүтүн-нүү сөбүлэһбиз.

Быйыл тутатына ханна да анал бие тутан, ыан кымыс оҕорор ферма тэри-лэбэтэ буолуо. Ферма базатын тэрийи-ни, күрүө-хаһаа сагалыы, конюшнялаан ту-тар, үлэһиттерин сүүмэрдир, үөрэтэр элбэх үлэ эрийиллэр, оңо бириэмэ наа-да.

Ол оңуугар быйыл биһир дойдулаах-пыт, ыткытыр киһибит Илья Егорович Винокуров 100 сааһын туолар, немецкэй фашизм Кыһылы 51 сыллаах юбилей-най ыһаах буолара турарынан сибээс-тэн анаан-минэн бие кымыһын оҕорон ыһаахха атыһа таһаарыга (бырпах буолбатах) улуус бары совхозтарыгар, КР-ларыгар, бааһынай хаһаайыстыба-ларга, УПХ-ба балаһыаньа оҕорон, конкурста тэрийнээххэ наада.

Оңо улууе салалтата, тыа хаһаайыс-тыбатын, бааһынай хаһаайыстыбаларын специалистарыттан састааптаах комиссия тэрийнээххэ.

Ол балаһыаньага кыйаһылаахтарга бириэмийэ, көбүлүүр сыллаах льготала-ры көрөр, атыһыыр сыанадарыгар ре-комендация оҕороруоһа наада.

Улуустаагы ПО уонна үүт-эт комби-ната бие кымыһын атыһаһарга, хране-ниетугар уонна атыһыһарга туһааннаах тэрилтэлэри, бааһынай хаһаайыстыба-ларын кытары дуоҕабар оҕорсуохтаахтар, оңо тэрийинтэн эмиз быһаарсыахтарын сеп.

Бу тэрилтэлэр сорутоупкалаан дуоҕа-барынан ылыт дынгнээх бие кымыһын нэһилиэннээх ыһаахха туттуллубуту-тан ордуугу эмп уонна оҕо тэрилтэлэри-гэр биһирэх тустаахтар.

Бие кымыһа—бырпах буолбатах, бу күндү утах быһыһынан сыа-сым курдук тутулан, ыһахтарга эрэ буолбакка, анал сайаапканан атыһаһылан сыбаай-баларга, юбилейдарга о. д. а. үөрүүлээх түгүннэргэ арыгыны солбуйар күндү ас буолуохтаах.

Оңо э, Максимны эттэххэ, дынг-нээх бие кымыһыгар төннүбүм!

Терентий ЗАМЯТИН,
тыыл, үлэ ветерана, улууе Бочуоттаах гражданина.